

Kalbėjimo aktų teorija ir poetika

Speech Act Theory and Poetic

Izolda GENIENĖ

Vilniaus pedagoginis universitetas

Studentų g. 39, 08106 Vilnius

Summary

The specificity of illocutionary and perlocutionary speech acts in a literary work is conditioned by the indirect relations of the speaker (writer) and the listener (reader) in their double projection towards the fictional (literary) and the real world contexts. The differences lie in the nature of two sides of perlocutionary acts in the real and in the poetical (literary) fictional discourse, namely, in the intentions of utterances and their results. This is connected with the features of the fictional discourse, which presents a great chain of narration: the real (biographical) author – the writer (the creator) the speaker – the narrator – the narratee/ addressee – the implied reader – the real reader – the ideal reader. As all the agents (members) of the chain have their own perception of the world, the basic relationship, which is materialized in the text between the writer/speaker – the text – the addressee/reader displays a polylogue, a polyphony of voices which are open to ambiguities, different points of view and interpretations.

In different literary genres (poetry, prose, and drama), in spite of their structural and compo-

sitional differences, the illocutionary and the perlocutionary acts aim at cognition of the human and the world not through factual information but through aesthetico cognitive impact. The role of the language is foregrounded. The creator (writer) tries to probe deeper into the multiple semantic powers of the word, exploits its ambiguities, plays with violations of the maxims of quality, quantity, relevance, posing an intellectual task for the reader to decode the complexities of meaning. The more the reader is prepared to meet the linguistic and stylistic challenges of illocutionary and perlocutionary acts, the better the felicity conditions (successful understanding of the senses in fictional discourse) are achieved.

Key words: *illocutionary and perlocutionary speech acts, the context of the real and poetic (fictional) discourse, functions of illocutionary and perlocutionary acts in discourse.*

Esminiai žodžiai: *ilokuciniai ir perlokuciniai aktai, realaus ir poetinio (fikcinio) diskurso kontekstas, ilokucinių ir perlokucinių aktų funkcijos diskurse.*

Kalbėjimo aktų teoriniai teiginiai praplėtė lingvistinių, ypač stilistinių, tyrimų erdvę. Kalbėjimo aktų teorija siekia paaiškinti, kas vyksta kai žmonės kalbasi. Šiame straipsnyje kalbėjimo aktais laikomi teksto struktūros makroelementai, kurie rodo kalbėtojo santykius su adresatu. Tai įvairūs teiginiai, įsakymai, prašymai, pažadai, samprotavimai, kreipiniai, atsiprašymai, draudimai, raginimai ir kiti pasakymai, kurie sukelia kalbančiųjų reakciją. Įvairios rašytinės pastabos, išpėjimai, žinutės, reklamos taip pat yra kalbėjimo aktai (pavyzdžiui, dėstytojo pastabos studento rašinyje).

Stebėdami įvairius kalbėjimo aktus, galime

spręsti apie jų dalyvių santykius. Kalbėjimo aktus dažnai lemia, papildo ar pakeičia judesių kalba, fiziniai veiksmai (pavyzdžiui, gėlių įteikimas mylimiems asmenims).

Žodžiai, kaip ir daiktai ar įvairūs fiziniai veiksmai, keičia mūsų gyvenimą. Kalbėjimo aktų ypatybės sieja juos ne tik su lingvistika, bet ir su filosofija bei pragmatika. Filosofas L. Vitgenšteinas (Wittgenstein) savo „Filosofiniuose tyrinėjimuose“ (1953) padėjo pamatus kalbos vartojimo esmės sampratai: kalba veikia, rutuliojasi atsiliepdama į žmogaus reikmes. Jos komunikacinė funkcija siekia įvairių bendravimo tikslų. Kalbėjimo aktų teoriją pagrindė

G. Ostinas (Austin) knygoje „Kaip daiktus daryti žodžiais“ (1962). Vėliau šią teoriją plėtojo G. Searlas (Searle) (1969), H. P. Graisas (Grice) (1989) ir kiti filosofai bei kalbininkai aiškindami ne tik filosofinę, psichologinę kalbėjimo aktų esmę, bet ir lingvistinę jų raišką.

Maždaug iki septyniasdešimtųjų – aštuoniasdešimtųjų praėjusio amžiaus metų kalbėjimo aktai dažniausiai buvo nagrinėjami tik lingvistinės pragmatikos požiūriu. Tačiau kalbėjimo aktai galimi ne tik realiame, bet ir fikciniame įvaizdžių pasaulyje – literatūroje. Vienu ir kitu atveju esama ir informacijos siuntėjų, ir jos gavėjų. Šio straipsnio **tikslas** – panagrinėti ir apibūdinti kalbėjimo aktų specifika, jų semantines ir stilistines ypatybes grožinės literatūros tekste.

Kalbėjimo aktų vaidmeniu grožiniame diskurse susidomėta tik XX a. gale (Traugott, Pratt, 1980; Short, 1996 ir kt.). Tačiau tiek teoriniai, tiek praktiniai šios srities klausimai dar reikalauja įvairiapusio poetinio teksto ir konteksto sąveikos nagrinėjimo.

Kalbėjimą realiame pasaulyje vadinsime *realiuoju/gyvuoju diskursu*, o kalbėjimą meniniame tekste – *meniniu/poetiniu/grožiniu diskursu*. Pagrindinės realiojo diskurso apraiškos aptinkamos ir realiojo, ir meninio diskurso paviršiaus (gramatinėje) struktūroje. Skiriami *lokuciniai* aktai, žymintys tam tikras gramatines struktūras, *ilokuciniai* aktai – teiginiai, pažadai, įsakymai (ir kiti aukščiau minėti pasakymai) ir *perlokuciniai* aktai – pasakymai, darančys įtaką adresatui. Perlokuciniai aktai gali būti skiriami į dvi grupes: 1) aktai, išreiškiantys kalbėjimo intenciją, siekiamybę, ir 2) aktai, išreiškiantys tos intencijos efektą, rezultatą (Short, 1996, 195). Pavyzdžiui, perlokucinį aktą išreiškia šios Vinco Kudirkos eilėraščio eilutės: „Kol jaunas, o broli, sėk pasėlio grūdą | ir dirvos neapleiski...“

Komunikacijos vyksmas ir poveikis reiškiamas *konteksto situacijos* sąvoka (terminą pasiūlė J. P. Firthas ir kiti britų lingvistai 1957 metais). Kalbėjimo aktų ištakas realiame ir poetiniame diskurse lemia jų *kontekstų skirtingumas*. Pirmuoju atveju vyksta *tiesioginis*, „gyvas“ diskursas realiame pasaulyje, o antruoju – kalbėjimas vyksta *netiesiogiai*, tai yra sukurtoje fikcinėje konteksto situacijoje: rašytojas kalba ir kuria pasaulį savo sąmonės ar sąžonos įvaizdžiais, kurie nuo skaitytojo (klausytojo) yra nutolę laike ir erdvėje. Ši aplinkybė lemia kalbėjimo aktų specifika realiame ir poetiniame diskurse.

Visų pirma, gyvasis diskursas yra spontaniškas, jis negali būti tiksliai numatytas iš anksto, kalbos

ekspresija dažniausiai nėra pokalbio tikslas, konteksto situacija yra reali. Grožiniame kūrinyje kontekstas yra nutolintas nuo realybės. Nutolinimo sąvoka (an. *estrangement*, *defamiliarization*; ru. *отстранение*) buvo apibrėžta rusų formalistų ir toliau plėtota Prahos mokyklos atstovų darbuose. Terminas *nutolinimas* siejamas su reikšme „daryti svetimą“, tai yra kurti fikcinį įvaizdžių pasaulį – mesti iššūkį mechaniškumui ir gražinti percepcijai tiesioginį daiktų suvokimą. M. Bachtinas yra nurodęs, kad apvalius žodį nuo automatizmo ir objektyvumo atskleidžiami gilesni asmenybės ir mąstymo klodai (J. Hawthorn, 1998, 225).

Kita vertus, meniniame diskurse veikia sudėtinga naratyvo kontekstualizacijos grandinė, kurią sudaro šie veikėjai (veiksniai): realusis autorius – rašytojas/kūrėjas – pasakotojas/naratorius – klausytojas – menamasis skaitytojas – realusis skaitytojas – idealusis skaitytojas (pastarasis iš tikrųjų yra tik teorinė siekiamybė). Visi šios grandinės veikėjai turi savo pasaulio pažinimo kontekstą. Susidaro kontekstų pliuralizmas ir polifonija, tai ir lemia kalbėjimo aktų ir paties kūrinio daugiaprasmiškumą, interpretacijų įvairovę ir yra viena iš jo literatūriškumo sąlygų. Kūrinio skaitymas ir suvokimas kelia skaitytojui intelektualinę užduotį – suprasti pliuralistinį, daugiabalsį kalbėjimą kūrinyje, jo daugybinių kontekstų sąveiką ne tik tekste bet ir patį ekstralingvistinį kontekstą (kūrėjo nuostatas ir adresato teksto suvokimą).

Kaip kalbėjimo aktai – ilokucija ir perlokucija – veikia poetiniame diskurse? Panagrinėkime vieną Justino Marcinkevičiaus dramos „Mindaugas“ dialogą. Valdovas griežtai kreipiasi į ordino vienuolį Zyvertą grasindamas suvienyti Lietuvą:

MINDAUGAS:

*Esu valdovas ir darysiu viską,
Kas mano dievui Lietuvai naudinga.
Kova su ordinu ir jo dievu
Suvienys Lietuvą, sujungs, sutelks ją.
O tai yra aukščiausias mano tikslas
Ir mano pareiga. Aš ją ir vykdau.
Matai jau ir žemaičiai pagaliau
Suprato, jog vienybėje galybė.
ZYVERTAS (iškelia kryžių):
Nedrišk manęs paliesti.*

Šiame dramos dialoge pažeidžiamas pašnekovų kooperatyvumo principas ir kalbėjimo akto sėkmės sąlygos. Mindaugo pasakymo perlokucinė intencija žlunga. Efektas (rezultatas) yra nelauktas ir tragiškas (valdovas sąmokslininko Daumanto nužudomas, ir Lietuvos suvienijimo klausimas lieka neišspręstas). Perlokucinio akto intencija gali būti ne-

įgyvendinta ir realiame diskurse, tačiau dramoje santykiai su adresatais yra daugiaprasmiai ir hierarchiniai. Mindaugas kalbasi su ordino vienuoliu Zyvertu, tačiau virš jų yra nematomas kalbėtojas (dramaturgas), kuris sukuria, pasako savo mintis per šį dialogą. Vyksta ir netiesioginis dialogas su žiūrovu (ar skaitytoju), kuris reaguoja į personažų (veikėjų) pokalbį ir jį vertina.

Abi perlokucinio akto pusės (Mindaugo pažadas, prasnimimas) ir netikėta perlokucijos išdava (jo nužudymas) veikia žiūrova/klausytoją/skaitytoją emociškai. Tačiau žiūrovas (skaitytojas), nors ir pasinėręs į fikcinį (nutolusį) dramos kontekstą, suvokia, kad tai ne realybė. Dramoje sinchroniškas kalbėjimas vyksta keliomis projekcijomis: veikėjai kalbasi tarpusavyje, žiūrovas mintimis kalbasi su jais (reaguoja į jų dialogą) kartu suvokdamas, kad tai yra nutolęs scenos pasaulis. Dramos diskurse nėra pasakotojo – vargu bau žiūrovas galvoja apie patį kūrėją/dramaturgą (nors kritikas gali kelti sau tikslą tirti realiojo autoriaus ir kūrinio bei autoriaus ir pasakotojo sąsajas). Dramos kalbėjimo daugiaplaniškumą rodo ir rašytojo, ir režisieriaus kūrinio traktuotė, kurioje gali rasti naujų kalbos aktų interpretacijų.

Įvairiuose literatūros žanruose verbalinė kalbėjimo projekcija vyksta tarp kalbėtojo/rašytojo ir klausytojo/skaitytojo. Galima įvairiai traktuoti poststruktūralistinių ir postmodernistinių R. Barto (Barthes, 1977) teiginį apie „autoriaus mirtį“ ir skaitytojo gimimą autoriaus/rašytojo sąskaita, tačiau iš tikrųjų tiesioginis skaitytojo kalbėjimas vyksta su tekstu, kuriame veikia rašytojo (kūrėjo) subjektyvė, eksplacitiškai ar implicitiškai veikiančio kalbėtojo (natoriaus) ir veikėjų balsai.

Poezijoje svarbią vietą užima kalbėtojas, jo emocijos ir ekspresija, jo lyrinis herojus „aš“. Kalbėjimas vyksta savistabos lauke (Nastopka, 2002, 40). Klausytojas dažniausiai yra tik menamas, neidentifikuotas, pavyzdžiui: *Praėjo meilės dienos. Niekados | nei žavios našlės, žmonos ir mergelės savais kerais manęs nesuvilios* (Byron „Don Žuanas“, 216 giesmė). Nereitai kreipiamasi į neidentifikuotą asmenį „tu“. Kartais menamas adresatas gali būti identifikuojamas: *Kur tu eini, Devonšyro mergaitė? | Ir ką ten neši pintelė? | Daili tu kaip fėja, pienelio nešėja. | Sakyk, ar saldi grietinėlė?* (Keats „Devonšyro mergaitė“, 141). Poezijoje kalbėtojas gali susiliesti su klausytoju įvardžiu „mes“. Pasak Vytauto Kavolio, „susijungia individualaus „aš“ ir kolektyvinio „mes“ veiklos sferos“ (cit. pagal: Nastopka, 2002, 40): *Ūžia vėjas, krinta lapai, | Ūžkim mes taip pat kaip vėjas, | O jei ne, | Tai lėkim vėjais* (Tysliava, *Rudens gandas*). Bendra

išvada apie kalbėjimą poezijoje yra ta, kad paprastai perlokucijos aktas nenukreipiamas į konkretų adresatą pačiame eilėraštyje, bet į menamą adresatą už teksto ribų. Eilėraščio poveikis (tai yra perlokucijos rezultatas) yra tik skaitytojo emocinė reakcija. (Čia nekalbama apie eiles, turinčias konkretų vardinį adresatą. Tačiau ir tuo atveju perlokucinis rezultatas yra ne konkretus fizinis veiksmas, o tik emocinis išgyvenimas.) Eilėraštinis dažnai perteikia akimirkos įspūdį. Prasmės kūrimas darosi daug svarbesnis negu prasmė (Nastopka, 2002, 40). Iš visų literatūros žanrų poezijos diskurse kalbėtojas ir adresatas emociu atžvilgiu bendrauja nuoširdžiausiai, artimiausiai. Kalbėjimo sėkmei gali pakenkti *intencionali klaida*. Ši reiškinį aprašė V. K. Vimsatas (Wimsatt) ir M. Berdolis (Beardsley) straipsnyje „Intencionali klaida“ (1946), kuriame intencija apibūdinama kaip vaizdas ar planas, esantis autoriaus galvoje. Teigiama, kad nors „vaizduojantis intelektas“ gali būti eilėraščio *priežastis*, vis dėlto neturėtume laikyti jo standartu, „kuriuo remdamasis kritikas spręstų apie eilėraščio vertę“. Jei poetui pavyko padaryti tai, ko jis siekė, tai pats eilėraštinis rodo, ką jis stengėsi padaryti. O jei nepavyko, tai eilėraštinis nėra adekvatus liudijimas, ir kritikui nereikia jame ieškoti nerealizuotos intencijos duomenų (Wimsatt, 1970, 4; cit. pagal: Hawthorn, 1998, 130).

Visuose meninių tekstų žanruose perlokucijos aktų rezultatai susiję su *estetine kognityvine* grožinės literatūros funkcija (I. R. Galperino terminas). Nutolintame, abstrahuotame ir tipizuotame meniniame kūrinnyje abi perlokucijos akto pusės (intencija ir rezultatas) yra sukurtos ir siekia pažinimo (kognityvumo). Meniniame diskurse kūrėjas siekia pasaulio pažinimo ne per realius faktus, bet per nutolintus, abstrahuotus, metaforizuotus įvaizdžius. Iš to kyla pagrindinė estetinė pažintinė grožinio diskurso funkcija. Estetinė informacija nustelbia faktinę informaciją, ir meninis tekstas dažnai geriau atskleidžia žmogaus esmę negu faktiniai duomenys.

Estetinė meninio diskurso funkcija leidžia giliau panirti į žodžio ir kalbėjimo semantikos gelmes, žaisti ilokuciniais ir perlokuciniais kalbėjimo aktais, daugiaprasmiškumu arba tikslingai nepaisyti kalbėjimo kooperatyvumo principų ar sėkmės maksimumų (kokybės, relevantiškumo ir kt.) ir taip siekti emocinio, ekspresyvaus, humoristinio ar ironiško efekto. Štai pavyzdys iš V. Žilinskaitės humoreskos „Egzaminas“ (1984, 217–218).

Dar jaunas, bet jau gerokai plunksna paplušėjęs kritikas stovėjo priešais kritikos tūzų komisiją, kuri visuomet, prieš priimdama į savo cechą naują narį, stropiai jį išgza-

minuodavo. Balti kaip sniegas jaunojo kritiko marškiniai mirko nuo prakaito, tačiau atsakymai liejosi sklandžiai ir bylojo apie anksti subrandintą išmintį.

– O dabar štai ką atsakykite, – vėl uždavė klausimą vienas iš komisijos, – atsakykite, kaip vertinsite pjesę, kuri yra bestuburė, bekraujė ir niekam nereikalinga?

– Mes rašysime, – nedaug galvojęs atšovė jaunikaitis, – kad pjesė skirta kameriniam žiūrovui ir kaip tokia praplečia dramaturgijos žanro ribas bei galimybes.

– Toks klausimas, – tarė kritikas, kurio kaktą kirto raukšlė, įsirėžusi, pasak kolegų, nuo intelektualinio persitempimo, – toks klausimas: kaip atsiliepsite apie kūrinį, kuris aiškiai grafomaniškas, tačiau jo autorius – žymus žmogus?

– Rašysime, kad, nepaisant vieno kito nesklandumo,

kūrinys paperka savo nepretenzingumu, nepalaužiamu tikėjimu gėrio pergale ir tvirta autoriaus pozicija.

– O jeigu atvirksčiai: kūrinys aiškiai talentingas, bet jo autorius – kažkoks pilypas iš kanapių?

– Tada, be abejo, rašysime, kad, nepaisant vieno kito meninio privalumo, kūrinys stokoja tvirtesnės pozicijos ir aiškesnio tikėjimo gėrio pergale, – išpyškino jaunikaitis.

Kritikai susižvalgė ir palankiai susilinkčiojo.

Šioje ištraukoje vyksta dviejų pakopų kalbėjimas: 1) tarp personažų ir 2) tarp teksto ir skaitytojo. Kai skaitytojas suvokia, kad teksto (ir kūrėjo) logika ir veikėjų kalbėjimo (žiūros) taškai skiriasi, pasiekiamos perlokucinio akto sėkmės sąlygos – satyrinis ir humoristinis pašnekovų ir apsakymo situacijos vertinimas.

Išvados

1. Meninio diskurso kalbėjimo aktų specifika lemia kontekstų savitumas, susijęs su dviguba projekcija: paties teksto kalbėjimas ir vyksmas yra fikciniame įvaizdžių kontekste, o informacijos gavėjai (skaitytojai, adresatai) yra realaus pasaulio atstovai. Meninio teksto savitumą lemia jo nutolinimas nuo realaus konteksto.

2. Kalbėjimo aktų (ilokucijos ir perlokucijos) sudėtingumas meniniame diskurse priklauso nuo ilgos informacijos siuntimo ir gavimo veikėjų grandinės: nuo rašytojo/kūrėjo – pasakotojo – klausytojo iki menamo ar realaus skaitytojo. Visi šie veikėjai turi savo žiūros taškus, jų balsai (nuomonės) kuria

teksto polilogą, polifoniją, sudaro prielaidas daugiaprasmiškumui ir įvairioms teksto interpretacijoms.

3. Visuose meninio teksto žanruose perlokucinio akto funkcijos – intencija ir rezultatas – siekia informatyvumo (kognityvumo) per estetinį žodžio poveikį tam tikroje kompozicinėje kūrinio struktūroje. Ne faktų, o žodžio gelmės iškėlimas per estetinį poveikį kuria teksto prasmę.

4. Vienas iš svarbiausių rašytojo, kūrėjo tikslų yra siekis pažinti žmogaus ir pasaulio prasmių gelmę. Kalbėtojo ir adresato (skaitytojo) kooperatyvumo arba sėkmės sąlygos pasiekiamos, kai pastarasis supranta ne tik teksto metaforiškumą, bet ir jo netiesioginį įvairių žiūros taškų daugiaprasmiškumą ir polifoniją.

Literatūra ir šaltiniai

Austin G., 1962, *How to do Things with Words*. Oxford.
Barthes R., 1977, *The Death of the Author*. London.
Byron G. G., 1996, Don Žuanas, 216 giesmė. – *Iš klasikinės anglų poezijos*. Vertė L. Pažūsis, Vilnius.
Galperin I. R., 1981, *Stylistics*. Moscow.
Grice H. P., 1989, *Studies in the Way of Words*. Harvard.
Hawthorn G. A., 1998, *Moderniosios literatūros teorijos žinynas*. Vilnius.
Keats J., 1996, Devonšyro mergaitei. – *Iš klasikinės anglų poezijos*. Vertė L. Pažūsis, Vilnius.
Marcinkevičius J., 1998, *Mindaugas*. Kaunas.
Nastopka K., 2002, *Reikšmių poetika*. Vilnius.
Searle G., 1971, A classification of illocutionary acts. – *Language in Society* 5.

Shklovsky V., 1965, Art as Technique. – *Russian Formalist Criticism: Four Essays*. Nebraska.
Short M., 1996, *Exploring the Language of Poems, Plays and Prose*. London.
Tysliava J., 1980, Rudens gandras. – *XX a. lietuvių poetai*. Kaunas.
Traugott E. C., Pratt M. L., 1980, *Linguistics for Students of Literature*. San Diego, New York.
Whimsatt W.K., 1970, *The Verbal Icon: Studies in the Meaning of Poetry*. London.
Žilinskaitė V., 1984, *Egzaminas*. – *Kvaitulys*. Vilnius.